

ADABIY VORISIYLIK HODISASINING O‘ZBEKISTONDA O‘RGANILISHI

Baltayeva Ikbal Tadjibayevna

O‘zDJTSU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, f.f.nomzodi

ANNOTATSIYA

Maqolada mamlakatimiz olimlari tomonidan milliy yozma adabiyotimizda vorisiylik, an’ana va yangilanuvchanlik kabi hodisalarning o‘rganilganlik darajasi, ular tomonidan yaratilgan ilmiy manbalar hamda kelgusida bu muammoning o‘rganish zarurati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: vorisiylik, an’ana, yangilanuvchanlik, adabiy taraqqiyot, davomiylik, takroriylik, betakrorlik.

Adabiy vorislik va uning badiiy ijodda amal qilish mexanizmlari qay yo‘sinda zohir bo‘lishini aniqlash o‘zbek adabiyotshunosligida hozirga qadar akademik ko‘lamda o‘rganilmagan ilmiy-nazariy muammolardan biri bo‘lib kelmoqda. Vorisiylik tufayli umumjahon adabiyotshunosligi yuksalishida bo‘y ko‘rsatgan sobit ichki qonuniyat adabiy taraqqiyot davomiyligi asosida o‘zbek adabiyoti namunalari badiiy to‘qimasiga ham singib ketganligi shubhasizdir. Bu holat mazkur muammoni nazariy va amaliy yo‘nalishda maxsus o‘rganish o‘ta zarur ekanini ko‘rsatadi va ushbu dissertasiyani ana shu yo‘ldagi dastlabki urinishlardan birining mahsuli sifatida taqdim etishish mumkin deb hisoblaymiz.

Masalaning mohiyatini anglashga kirishish jarayonida quyidagi savollar beixtiyor ko‘ndalang turadi: Xo‘sh, adabiyotdagi vorisiylik kimlar tomonidan qanday yo‘sinda yo‘lga qo‘yiladi? Uning davomiyligi va uzluksizligini nima yoki kimlar boshqaradi? Vorisiylikni kuchga kiritadigan adabiy vositalar nimalardan iborat? Bunday nazariy savollarga hali birorta o‘zbek adabiyotshunosi jo‘yali ilmiy javobni bergani yo‘q.

Adolat yuzasidan aytib o‘tish joizki, vorisiylikning ayrim qirralari, xususan, an’analar va ularning davomiyligi, an’ana va yangilanish munosabatlari singari ba’zi masalalar ilmiy jihatdan bir qadar tadqiq etilgan²⁶.

²⁶ Yunusov M. Barhayot an’analar. -T.: 1968. 3-74-betlar; Sulaymonova F. Sharq va G‘arb (Qadimiy davr va o‘rta asrlar madaniy aloqalari). -T.: «O‘zbekiston», 1997. Rahimov A. O‘zbek romani poetikasi (syujet va konflikt): Filol. fan. d-ri ... diss. -T.: 1993; To‘rayev D. Hozirgi o‘zbek romanlarida badiiy tafakkur va mahorat muammosi (60–80-yillar): Filol. fan. d-ri ... diss. -T.: 1994; Karimov H. Hozirgi o‘zbek nasrida hayot haqiqati va inson konsepsiyasi (70-80-yillar): Filol. fan. d-ri ... diss. -T.: 1994; Quronov D. Cho‘lpon poetikasi (nasriy asarlari asosida): Filol. fan. d-ri ... diss. -T.: 1998; Solijonov Y. XX asrning 80–90-yillarida o‘zbek nasrida badiiy nutq poetikasi: Filol.fan. d-ri ... diss. -T.: 2002; Pardayeva Z. Hozirgi o‘zbek romanchiligining taraqqiyot tamoyillari: Filol. fan. d-ri ... diss. -T.: 2003; Doniyorova Sh. Istiqloq davri o‘zbek romanlarida milliy ruh va qahramon muammosi: Filol. fan. d-ri ... diss. -

Jumladan, taniqli adabiyotshunos Otauli shunday yozadi: “Agar Qodiriy “Baxtsiz kuyov” dramasini “Padarkush” dramasi ta’sirida yozgan, lekin, afsuski, bu asar badiiyatini birinchi o‘zbek dramasi oshirolmagan bo‘lsa-da, birinchi o‘zbek romani... “Yorqinoy” dramasi (Cho‘lpon asari - I.B.) ta’sirida dunyoga keldi va bu asar o‘z badiiyati, mavzu ko‘lami va xalq og‘zaki ijodidan ruhlanish kuchiga ko‘ra nainki, mazkur drama, balki birinchi arab romanlari (masalan, Jo‘rji Zaydonning tarixiy asarlari!), birinchi usmonli turk romanlari (masalan, Rashod Nuri Guntekinning “Choliqushi” asari), birinchi tatar romanlari (masalan, Ismoilbek G‘aspirlining “Dorulrohat musulmonlari” asari)dan ha ustun bo‘lib chiqdi! Bu asar, mana to‘qson yildirki, o‘zining badiiy jihatdan yetukligini butun jahonga ko‘z-ko‘z qilmoqda. Jahon adabiyotidagi ko‘pgina adiblar bu asardan ijodiy ruhlanganlari bejiz emas. Masalan, qozoq adibi Muxtor Avezov, qirg‘iz adibi Chingiz Aytmatov, qoraqalpoq adibi To‘lepbergen Kayipbergenov, turkman adiblari Berdi Kerboboyev va Xidir Deryayev, tojik adibi Jalol Ikromiy...”¹ (Otauli. Otabek va Kumush dostoni. Badia. –T., “Mashur –press”. 2019. –B.6).

O‘rganilayotgan mavzuning konseptual negiziga aloqador ilmiy manbalarni atroflicha tadqiq qilish shuni ko‘rsatadiki, badiiy adabiyotning yaralishi va davomiyligini ta’minlaydigan yetakchi xususiyatlaridan biri bo‘lmish vorisiylik, bizningcha, turli ko‘rinishlarda o‘zini namoyon etadi.

Butun borliq muayyan va qat’iy qonuniyatlar asosidagina mavjud bo‘ladi va yashashda davom etadi. Bu jarayon ritmik sikl maromiga tushgan bo‘lib, takrorlanib turishni taqozo qiladi. U sabab va oqibat bog‘lanishlari asosidagi takrorlar natijasidagina qudrat kasb etadi. Zotan izchil va muntazam takroriylik hayotiy bardavomlikning omilidir. Masalaning diqqatga molik jihati shundan iboratki, takroriylik dialektikasi o‘zgarishsiz qaytarilaverishni anglatmaydi. Binobarin, tabiat va jamiyat hodisalaridagi takrorlar bag‘rida vujudga keladigan betakror yangilanishlar orqali mohiyat muayyan darajada o‘zgaradi va rivojlanib boradi.

Umuman olganda, an’ana ham takroriylikda betakrorlik qonuniyatiga amal qilgani uchun adabiy vorisiylik yuzaga keladi. Bu qonuniyat adabiy jarayondagi muayyan an’analar va ularning yangilangan holda (novatorlik bilan) qo‘llanilishi natijasida amal qiladi. Ushbu masalaning eng murakkab tomoni adabiy jarayonning

---

T.: 2012; Qurbonov T. Odil Yoqubovning portret yaratish mahorati: Filol. fan. nomz... diss. -T.: 1997; Rahimov Z. Odil Yoqubovning «Ko‘hna dunyo» romani poetikasi: Filol. fan. nomz... diss. -T.: 2000; Isayeva Sh. O‘zbek tarixiy romanlarida xarakter ruhiyatini tasvirlash usullari: Filol. fan. nomz... diss. -T.: 2001; Karimov B. XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi (qodiriyshunoslik misolida): Filol. fan. d-ri... diss. -T.: 2002; Pirnazarova M. Hozirgi o‘zbek romanlarida uslubiy izlanishlar (O. Muxtor, X. Do‘stmuhammad, U. Hamdam, T. Rustam romanlari misolida): Filol. fan. nomz... diss. -T.: 2006. Rasulov A. Ilmi g‘aribani qo‘msab... -T.: “Ma’naviyat”, 1998.; Yo‘ldoshev Q. Modernizm: ildiz, mohiyat va belgilar. // Yoshlik, 2014, № 9. – B. 26-33; Sodiqov S. Roman va tanqid. -T.: “Fan”, 2008; Quronov D. Adabiy o‘ylar. -T.: “Turon zamin ziyo”, 2016; To‘rayev D. Davr va ijod mas’uliyati. -T.: “«Yangi asr avlodi»”, 2005; Karimov B. Ruhiyat alifbosi. -T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2016; Ulug‘ov A. Qalb qandili. -T.: “Akademnasr”, 2013; Jo‘raqulov U. Hududsiz jilva. -T.: “Fan”, 2006

an'anaviylik hodisasi va undan tashqarida turuvchi barcha boshqa omillar bilan birgalikda takroriylik xususiyatiga egaligi, ana shu takroriylik bag'rida yuz beradigan betakrorlik orqali adabiy vorisiylikning tadrijiy davomiyligi ta'minlanishini tushunib yetishdan iborat. Chunki badiiy ijoddagi vorisiylik ijodiy jarayondagi barcha jihatlarning oddiy mexanistik takrorlanishi orqali davom ettirilishini emas. U ijodiy jarayondagi ayrim zarur jihatlarning ongli ravishda muayyan g'oyaviy-badiiy ideallarga tayanilgan va rivojlantirilgan holda takrorlanishini ko'zda tutadi. Demak, adabiy vorisiylik biror adabiy hodisaning shunchaki nusxa ko'chirilishi, qaytarilishini emas, balki uning jonli, izchil vazifadoshlik xususiyatiga ega bo'lgan holda yangi sifat belgilariga ega bo'lib qaytarilishini bildiradi. Bunday takroriylik bag'rida badiiy betakrorlik paydo bo'ladi.

Rus adabiyotshunosligida takroriylik va betakrorlik hodisalari akademik A. S. Bushmin, Yu. Ya. Barabash kabi olimlar tomonidan atroflicha jiddiy tadqiq etilgan²⁷. O'zbek adabiyotshunoslik ilmida bu nazariy masala haligacha maxsus o'rganilgan emas. Mohiyatan olib qaralganida, har qanday ijodiy akt betakroridir. Aynan betakrorlik tufayli biror ijodiy hodisa badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Qizig'i shundaki, ana shu betakrorlik takroriylikni kezi kelganida taqozo etadi, kezi kelmaganida inkor qiladi. Taniqli folklorshunos olim Sh. Turdimov yozadiki: "San'atning asl kudrati - har bir avlod ongida yangilanib, har bir ko'ngilda rost mazmun kasb eta olishida, hayotni, kosa davronni badiiy timsollarda, kodlarda muhrlaganida namoyon bo'ladi. Bu o'rinda hech bir sun'iylik yo'q - aksincha, botiniy mazmundan holi asar - san'atga begona. Chunki, ijodkorning individualligi, iste'dodining qaytarilmasligi, olam hodisalarini tushunish va badiiy aks ettirish uslubi, asar g'oyasi va uning badiiylik darajasi betakror bo'lsa-da, ijod jarayonidagi badiiy niyatning tug'ilishi, ijodkor foydalangan adabiy shakl va janrlarning qonuniyatlariga amal qilinishi kerakligi singari bosqichlarda san'atkor xohlasa-xohlamasa, o'zidan oldin o'tgan ijodkorlarning amallarini takrorlashga, ungacha shakllantirilgan muayyan badiiy-estetik me'yorlarga rioya qilishga majbur bo'ladi"²⁸.

Takroriylikda betakrorlikning yashashi haqida so'z yuritilar ekan, adabiyot va adabiyotshunoslik ilmi uchun ulardan qay biri ahamiyatliroq, degan savol ko'ndalang turadi. Bu savolga so'z san'atining badiiy mohiyatidan kelib chiqib to'g'ri javob berish mumkin. Negaki, fan, san'at, shu jumladan, badiiy adabiyot ham ob'yektiv voqelik va insonni o'rganadi. Deylik, tarix fani insoniyat o'z taraqqiyoti davomida bosib o'tayotgan yo'lni ilmiy tahlil qiladi, san'at va adabiyot esa ana shu tarixiy

²⁷ Бушмин А. С. Преемственность в развитии литературы. - Ленинград: 1978.-С.131-160; Бушмин А. С. О повторяемости в процессе развития литературы //А.С.Бушмин .Наука о литературе. -Москва: 1980. -С.184-201; Барабаш Ю. Я. О повторяющемся и неповторимом.//Современные проблемы литературоведения и языкознания. -Москва: 1974.-С.65-93.

²⁸ Турдимов Ш. Эпос ва этнос. ЎзРФА А. Навоий номидаги тил ва адабиёт ин-ти. — Т.: O'zbekiston, НМИУ, 2012.-Б.5.

jarayonda yo‘lchi bo‘lgan alohida bir insonning hayoti, ruhiy dunyosi, his-tuyg‘ulari, quvonchu iztiroblarini badiiy tadqiq etadi²⁹.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI: (REFERENCES)

1. Yunusov M. Barhayot an’analar. -T.: 1968. 3-74-betlar.
2. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb (Qadimiy davr va o‘rta asrlar madaniy aloqalari). -T.: «O‘zbekiston», 1997.
3. Karimov H. Hozirgi o‘zbek nasrida hayot haqiqati va inson konsepsiyasi (70-80-yillar): Filol. fan. d-ri ... diss. -T.: 1994.
4. Quronov D. Cho‘lpon poetikasi (nasriy asarlari asosida): Filol. fan. d-ri ... diss. -T.: 1998;
5. Solijonov Y. XX asrning 80–90-yillarida o‘zbek nasrida badiiy nutq poetikasi: Filol.fan. d-ri ... diss. -T.: 2002
6. Karimov B. XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi (qodiriyshunoslik misolida): Filol. fan. d-ri... diss. -T.: 2002.
7. Rasulov A. Ilmi g‘aribani qo‘msab... -T.: “Ma’naviyat”, 1998.
8. Yo‘ldoshev Q. Modernizm: ildiz, mohiyat va belgilar. // Yoshlik, 2014, № 9. – B. 26-33.
- Sodiqov S. Roman va tanqid. -T.: “Fan”, 2008.
9. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. -T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2016.

---

⁴ Чернишевский Н.Г. Эстетические отношения искусства и действительность. Н.Г. Чернишевский. Собр. соч. в пяти томах. т. 4. -Москва: 1974. -С.112.